

ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΡΑΓΕ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΕΡΜΑΛΙΣΜΟ;

Μανιάτης Αντώνιος

Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Ακαδημία Εμπορικού Ναυτικού Ασπροπόργου
maniatis@dikaio.gr

Αδαμόπουλος Αντώνιος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
aadamopoulos@uowm.gr

Περίληψη

Η Ελλάδα, προικισμένη με ιαματικά ύδατα και παράδοση κλασικών μελετητών του θερμαλισμού, από το 1911 και μετά πρωτοτυπεί, με τη συνταγματική μοναδικότητα της αναφοράς στα «ιαματικά ύδατα». Εννέα δεκαετίες αργότερα, αυτός ο αένας φυσικός πόρος προήχθη με μία άλλη συνταγματική μοναδικότητα, η οποία συνίσταται στην πρόβλεψη της αρχής της αειφορίας. Μολονότι κανένα Σύνταγμα δεν προβλέπει το δικαίωμα στο θερμαλισμό, είναι δυνατή η ανάγνωση ενός σιωπηρού δικαιώματος σε αυτήν την έκφραση της γεωθερμικής ενέργειας. Εξάλλου, ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που προσέδωσε στην ελληνική λέξη «ενέργεια» την έννοια που έχει στη φυσική επιστήμη, της δυνατότητας παραγωγής ενός έργου. Η αριστοτελική αυτή πρωτοπορία είναι δυνατό να αξιοποιηθεί και στη νομική επιστήμη, ως συνώνυμο του όρου «δικαίωμα», με την έννοια της νομικής δυνατότητας παραγωγής ορισμένου έργου, το οποίο αποτελεί το αντικείμενο του εκάστοτε δικαιώματος. Όντας ανανεώσιμη πηγή ενέργειας, η γεωθερμία δεν είναι απλώς ενέργεια αλλά και έκφραση της αειφορίας του περιβάλλοντος.

***Λέξεις - κλειδιά:** αειφορία, Αριστοτέλης, δικαίωμα, ενέργεια, θερμαλισμός, ιαματικά ύδατα, συνταγματική μοναδικότητα*

1. Εισαγωγή

Ο θερμαλισμός αποτελεί διαχρονικό και πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο τοποθετείται στο σταυροδρόμι της υγείας, της αναψυχής, του τουρισμού, του πολιτισμού και της αειφόρου προσεγγίσεως των φυσικών πόρων. Από τις προϊστορικές τελετουργικές πρακτικές έως τα σύγχρονα πρότυπα τουρισμού ευεξίας, τα ιαματικά ύδατα κατέχουν σημαντική θέση στις ανθρώπινες κοινωνίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η υπόληψή τους ήταν πάντοτε η ίδια.

Στο ιστορικό γίνεσθαι αυτών των υδατικών πόρων εξέχουσα θέση διαδραμάτισε ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Πράγματι, η αρχαία Ελλάδα έχει να επιδείξει ένα θεμελιώδη ρόλο στη θεωρητική και στην εμπειρική ανάπτυξη του θερμαλισμού, φαινόμενο που συγκέντρωσε το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον των πατέρων της ιατρικής επιστήμης και της ιστορικής. Συγγραφείς όπως ο Ιπποκράτης ο Κώος, ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασεύς και, μεταγενέστερα, ο Φιλόστρατος συστηματοποίησαν τις ιαματικές και λουτρικές πρακτικές και τις συνέδεσαν τόσο με την ιατρική επιστήμη όσο και με την κοινωνική ζωή.

Οι πρώτες λουτροπόλεις του ανεξάρτητου ελληνικού Κράτους σχεδιάστηκαν από μηχανικούς της αυλής στο πρότυπο των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων (Μάρκου, 2025). Είναι χαρακτηριστικό το ενδιαφέρον της βασίλισσας Αμαλίας για το σχεδιασμό του Λουτρακίου το

1847, και το ενδιαφέρον της βασίλισσας Όλγας για το σχεδιασμό των Λουτρών Αιδηψού το 1884, ενώ, όπως και στο ευρωπαϊκό παράδειγμα, τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι γραπτές μαρτυρίες χρησιμοποιήθηκαν για την τουριστική προώθηση των λουτροπόλεων (Μάρκου, 2025).

Αν αυτό το άνοιγμα στην ιαματική και τουριστική προσέγγιση του ελεύθερου χρόνου συνίσταται σε εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας, η χώρα κατάφερε αργότερα να παρουσιάσει μία πρωτοτυπία ρυθμιστικού χαρακτήρα. Ενώ είναι γνωστή σε διεθνή κλίμακα η συμβολή της αρχαιοελληνικής διανόησης στα ιαματικά λουτρά και σε συναφείς πρακτικές, παραμένει σχεδόν πλήρως ανεξερεύνητη και άγνωστη η νομική πρωτοπορία του νεοελληνικού κράτους στο καθεστώς των ιαματικών υδάτων. Ειδικότερα, από το Σύνταγμα του 1911 και μετά, τα συνταγματικά κείμενα αναφέρονται με ειδικό και ρητό τρόπο στα ιαματικά ύδατα, αναγνωρίζοντας το εν δυνάμει ιδιαίτερο καθεστώς τους και επιτρέποντας στο νομοθέτη να θεσπίζει αποκλίσεις από το κοινό δίκαιο της ατομικής ιδιοκτησίας πραγμάτων.

Πρόκειται συνεπώς για μία διαχρονική συνέχεια, η οποία δεν συνιστά απλώς μία αξιόλογη πάγια εθνική παράδοση αλλά και ένα παράδειγμα του σπάνιου φαινομένου της συνταγματικής μοναδικότητας σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η πρωτοπορία του ελληνικού πολιτισμού παραμένει ανεπαρκώς αναλυμένη, ακόμη και στη συγκριτική συνταγματική θεωρία.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, είναι εύλογο να επιχειρηθεί μία διερεύνηση αυτών των αχαρτογράφητων υδάτων, ιδίως από τη σκοπιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην κάλυψη του κενού αυτού, σπάζοντας το φράγμα της σιωπής και εισχωρώντας στη δεξαμενή ιδεών ενός πολύτιμου αγαθού όπως είναι τα ύδατα, και δη τα ιαματικά.

Το κεντρικό ζητούμενο της έρευνας είναι αν υπάρχει ένα δικαίωμα δημοσίου δικαίου στο θερμαλισμό, παρά το γεγονός ότι τουλάχιστον *prima facie* δεν φαίνεται να προκύπτει ένα τέτοιο εύρημα.

Η ανάλυση εκκινεί με την εξέταση εμπειρικών και νομικών δεδομένων, εστιάζοντας στην έννοια των ιαματικών υδάτων προς αντιδιαστολή με εκείνη των θερμών υδάτων, όπως και στη γενική αρχή της αειφορίας σε συνταγματικό επίπεδο (2).

Στη συνέχεια, προσεγγίζει τις νομικές, ιδίως συνταγματικές, ρυθμίσεις για το καθεστώς των ιαματικών υδάτων (3).

Μετά αναλύει το προαναφερθέν ζητούμενο, το οποίο συνίσταται σε ένα υποτιθέμενο θεμελιώδες δικαίωμα στο θερμαλισμό (4).

Αφού ολοκληρωθούν τα επιμέρους αυτά στάδια της εξέτασης του θερμαλιστικού ζητήματος, επακολουθούν σχετικές συμπερασματικές κρίσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά την ελληνική Πολιτεία (5).

2. Το συνταγματικό δίπολο πρωτότυπων όρων «ιαματικά ύδατα» και «αειφορία»

Η ορολογία που χρησιμοποιείται στα συνταγματικά κείμενα συνήθως δεν είναι τυχαία. Στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, η χρήση της έκφρασης «ιαματικά ύδατα» αντί της συνηθισμένης στο διεθνή περίγυρο «θερμά ύδατα» είναι ενδεικτική ενός ανθρωποκεντρικού και θεραπευτικού προσανατολισμού με ακαδημαϊκό χαρακτήρα. Πρόκειται για μία προσέγγιση η οποία εκκινεί από τη «μαγεία» της γεωθερμικής μορφής ανανεώσιμης ενέργειας και φθάνει στην επιστημονική θεώρηση της δημόσιας υγείας ως κοινωνικού αγαθού.

Σε αντίθεση με τη διεθνώς κυρίαρχη ορολογία, η οποία δίνει έμφαση στη θερμοκρασία, η ελληνική έννοια επικεντρώνεται στη θεραπευτική ικανότητα και στη χρήση προς όφελος

του ανθρώπου. Η διαφοροποίηση μεταξύ των όρων «θερμά ύδατα» και «ιαματικά ύδατα» δεν είναι απλώς γλωσσική αλλά αντανακλά δύο διαφορετικές εννοιολογικές και κανονιστικές προσεγγίσεις ως προς τη φύση και τη λειτουργία των συγκεκριμένων φυσικών πόρων.

Η έκφραση «θερμά ύδατα», όπως χρησιμοποιείται ευρέως στη διεθνή βιβλιογραφία και νομοθεσία, στηρίζεται πρωτίστως σε ένα **φυσικό-επιστημονικό κριτήριο**, τη θερμοκρασία του νερού. Η αναφορά στη θερμότητα λειτουργεί ως αντικειμενικός δείκτης γεωθερμικής προέλευσης ή ιδιαίτερων φυσικοχημικών χαρακτηριστικών. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια δεν περιορίζεται κατ' ανάγκη μόνο στα ζεστά νερά με τη στενή καθημερινή σημασία αλλά περιλαμβάνει ύδατα με **ακραίες θερμοκρασιακές τιμές** σε σχέση με το περιβάλλον τους, είτε υψηλές είτε χαμηλές, εφόσον αυτές συνδέονται με ειδικές γεωλογικές ή υδροχημικές συνθήκες. Ωστόσο, στην πράξη, η διεθνής χρήση του όρου τείνει να ταυτίζεται κυρίως με νερά αυξημένης θερμοκρασίας, καθώς αυτά είναι που συνδέονται ιστορικά με λουτροθεραπευτικές πρακτικές και γεωθερμικά πεδία.

Αντίθετα, η ελληνική έννοια των «ιαματικών υδάτων» μετατοπίζει το κέντρο βάρους από το **φυσικό χαρακτηριστικό** στη **λειτουργική και ανθρωποκεντρική διάσταση** του πόρου. Το καθοριστικό στοιχείο δεν είναι απλώς η θερμοκρασία αλλά η αποδεδειγμένη ή αναγνωρισμένη **θεραπευτική ιδιότητα** και η δυνατότητα χρήσης προς όφελος της υγείας του ανθρώπου. Έτσι, ένα ύδωρ μπορεί να χαρακτηριστεί ιαματικό ακόμη και αν δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλή θερμοκρασία, εφόσον διαθέτει συγκεκριμένη χημική σύσταση ή άλλες ιδιότητες με θεραπευτική δράση. Η έννοια αυτή ενσωματώνει ιστορικές, ιατρικές και κοινωνικές παραδόσεις της λουτροθεραπείας στον ελληνικό χώρο και συνδέεται στενά με το κανονιστικό καθεστώς αναγνώρισης και προστασίας των ιαματικών πηγών.

Συνεπώς, ενώ τα «θερμά ύδατα» αποτελούν μία έκφραση **περιγραφική και επικεντρωμένη στο φυσικό περιβάλλον**, που εστιάζει στη θερμοκρασία ως μετρήσιμο δεδομένο, τα «ιαματικά ύδατα» συνιστούν όρο **τελεολογικό και αξιολογικό**, ο οποίος προϋποθέτει κρίση ως προς τη θεραπευτική αποτελεσματικότητα και τη χρησιμότητα για τον άνθρωπο. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο για τη νομική κατηγοριοποίηση των υδάτινων πόρων όσο και για την οργάνωση των πολιτικών υγείας, του θερμαλισμού και του τουρισμού ευεξίας.

Διευκρινίζεται ότι η παγιωμένη έκφραση «ιαματικά ύδατα» δεν μαρτυρείται στην αρχαία ελληνική γραμματεία· αντιθέτως, απαντούν περιγραφικοί τύποι όπως «θερμά ύδατα» και επιθετικοί χαρακτηρισμοί όπως «ιαματικός» και «θεραπεύων». Συνεπώς, παρατηρείται στη σύγχρονη περίοδο μία ορολογική τελειοποίηση, με τη χρήση του όρου «ιαματικά ύδατα», η οποία μάλιστα αξιοποιεί το κλασικό κεκτημένο της σχετικής χρήσης της λέξης «ιαματικός».

Συγκρίσιμο φαινόμενο παρατηρήθηκε το 2001, όταν το άρθρο 24, παράγραφος 1, του ελληνικού Συντάγματος εισήγαγε μία καινοτόμο θεμελιώδη αρχή, όπως είναι η βιωσιμότητα, μέσω της χρήσης της λέξης «αιφορία», η οποία είχε περιπέσει σχεδόν πλήρως σε αχρησία. Επισημαίνεται ότι η λέξη «αιφόρος» είναι αρχαιοελληνική και σημαίνει τον αειθαλή.

Υπογραμμίζεται ότι το αειφόρο είναι μία θεμελιώδης αρχή της φύσεως, πριν και πέρα από την καθιέρωσή του στο θετικό δίκαιο, ως αρχή της αιφορίας (Μανιάτης, 2022). Επομένως, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη αυτή η εννοιολογική και γλωσσική απώτερη παράδοση, πέρα από αυτό που αναφέρεται συνήθως, ότι η πρώτη αναφορά του όρου «βιώσιμος» ανάγεται ήδη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα σε συσχετισμό με τη δασοπονία στη Γερμανία (Κουτούπα-Ρεγκάκου, 2008).

Η χρήση του κλασικού όρου «αιφορία» στη σύγχρονη συνταγματική γλώσσα και κατ' επέκταση και στην τρέχουσα ελληνική θεωρία και πράξη δίνει συνέχεια στη δεξαμενή λέξεων και ιδεών της ελληνικής γλώσσας, η οποία διακρίνεται από διαχρονική συνέχεια.

Συνολικά, η συνταγματική αναγνώριση των «ιαματικών υδάτων», και δη σε ένα ιστορικό πλαίσιο κυριαρχίας της καθαρεύουσας έναντι της δημοτικής καθώς και υιοθέτησης λόγιων εκφράσεων (1911), και, μία εννενηκονταετία αργότερα, της «αιεφορίας» ακριβώς στην ιστορική συγκυρία της επίσημης απεξάρτησης του Συντάγματος από την παράδοση διατύπωσης των συνταγματικών κειμένων στην καθαρεύουσα (2001), καταδεικνύει μια συνεκτική συνταγματική αφήγηση που αξιοποιεί τον αρχαιοελληνικό πλούτο και επαληθεύει την ταυτότητα της ελληνικής γλώσσας. Η σύγχρονη μορφή της γλώσσας που επέλεξε ο αναθεωρητικός συντακτικός νομοθέτης στην εμπνευσμένη αναθεώρηση του 2001 δεν διακατέχεται από σύνδρομο αποφυγής ή και αποδοκιμασίας του απώτερου ή πρόσφατου γλωσσικού παρελθόντος (αρχαία ελληνικά, καθαρεύουσα).

Με αυτόν τον τρόπο δεν προέκυψαν οι εναλλακτικές λύσεις «θερμά ύδατα» ή ακόμη «θερμά νερά» (με τη λέξη «νερό» να μην υπάρχει στα αρχαία ελληνικά) και «βιωσιμότητα» αλλά λύσεις βασισμένες στην αρχαιοελληνική παράδοση λέξεων όπως «ιαματικός» και «αιεφορία».

Στο ίδιο πλαίσιο, είναι λογικά συνεκτικό να γίνεται χρήση και μίας έκφρασης παραπλήσιας με την αιεφορία, όπως είναι το «αέναο». Η λέξη αυτή προέρχεται από το επίρρημα «αεί» (πάντοτε, αιωνίως, δια παντός) και το ρήμα «νάω» το οποίο σήμαινε ρέω, και έχει τη σημασία του διαρκούς ρέοντος καθώς και (κυριολεκτικά ή μεταφορικά) αιώνιου. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να εισαχθεί στο Σύνταγμα μία ρητή διάταξη, με την εξής ενδεικτική συνθετική διατύπωση: « Το περιβάλλον είναι αιεφόρο και ειδικότερα το νερό είναι αέναο » (Μανιάτης, 2022).

Θερμαλισμός και αιεφορία δεν έχουν μόνο γλωσσικές και εννοιολογικές ομοιότητες αλλά συνδέονται εγγενώς. Τα ιαματικά ύδατα αποτελούν ανανεώσιμους φυσικούς πόρους, άρα αέναο περιβαλλοντικό φαινόμενο αναφοράς. Στο πλαίσιο αυτό, η αρχή της αιεφορίας υπερβαίνει την απλή περιβαλλοντική προστασία και περιλαμβάνει οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Ο θερμαλισμός συμβάλλει στην περιφερειακή ανάπτυξη, στη δημόσια υγεία και στην πολιτιστική κληρονομιά. Συνδέεται ιδιαίτερα με τη χορεία των υποτιθέμενων δικαιωμάτων στον ελεύθερο χρόνο του ανθρώπου και στον τουρισμό.

Το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο έχει κατά σχετικά πρωτοποριακό τρόπο ενσωματώσει ρητά την αρχή της «αιεφορίας», αντί του κρατούντος μοντέλου της «αιεφόρου ανάπτυξης», παρέχοντας πρόσθετη βάση για την προστασία και προώθηση του θερμαλισμού. Η συνταγματική αυτή θεμελίωση ενισχύει το επιχείρημα ότι η πρόσβαση στα ιαματικά ύδατα δεν πρέπει να περιορίζεται σε καθαρά οικονομική ή τουριστική δραστηριότητα αλλά να νοείται ως ζήτημα δημοσίου συμφέροντος συναφούς με την υγεία, την ευεξία και τη φυσιολατρία.

Με βάση τα παραπάνω, τα ιαματικά ύδατα έχουν χαρτογραφηθεί στον καινοτόμο χάρτη του περιβάλλοντος, υπό το πρίσμα της αιεφορίας ως γνήσιας αρχής του Δικαίου του Περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα να έχει προκύψει ένας ουσιώδης εκσυγχρονισμός του νομικού καθεστώτος αυτών των υδάτων. Συναφώς τονίζεται ότι τα «περιβαλλοντικά αγαθά» δεν είναι μία επινόηση της θεωρίας, με την έννοια μίας κατασκευής ξένης προς την έννομη τάξη, αλλά μία νομική πραγματικότητα (Maniatis, Roboka, 2022). Ειδικότερα, τα περιβαλλοντικά αγαθά όχι απλώς υφίστανται αλλά περιλαμβάνουν σημαντικές εκφάνσεις, όπως το νερό και η σταθερότητα του κλίματος, ενώ είναι συγκρίσιμα με την έννοια των «τουριστικών πόρων», παράδειγμα των οποίων αποτελούν οι ιαματικές πηγές και ο χώρος ο οποίος τις περιβάλλει.

Συμπερασματικά, τα ιαματικά ύδατα αποτελούν εμβληματική έκφανση του τεχνικού όρου της επιστήμης του δικαίου «περιβαλλοντικά αγαθά» ενώ με τη νεότερη νομική έννοια της αρχής της αιεφορίας συναποτελούν ένα πρωτότυπο και δυναμικό συνταγματικό δίπολο

εννόμων αγαθών, αξιοποιήσιμο σε διεθνή κλίμακα. Αυτές οι δύο κατηγορίες αγαθών διακρίνονται κατά το μάλλον ή ήττον από γλωσσική πρωτοτυπία, στο συγκριτικό δίκαιο.

3. Συνταγματική ρύθμιση των ιαματικών υδάτων

Το άρθρο 18, παράγραφος 1, του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος αναφέρει: « *Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την ιδιοκτησία και τη διάθεση των μεταλλείων, ορυχείων, σπηλαίων, αρχαιολογικών χώρων και θησαυρών, ιαματικών, ρεόντων και υπόγειων υδάτων και γενικά του υπόγειου πλούτου*».

Η ρύθμιση για τα ιαματικά ύδατα, ήδη παρούσα στο Σύνταγμα του 1911, καθιερώνει μια αρχή νομοθετικής ειδικότητας για μία ευρεία γκάμα στοιχείων του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Επομένως, είναι δυνατό να θεσπίζονται αποκλίσεις από τη γενική συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, όπως αυτή προβλέπεται στο άρθρο 17. Η ελληνική συνταγματική νομολογία έχει σταθερά ερμηνεύσει τη διάταξη αυτή του άρθρου 18 ως επιτρέπουσα ενισχυμένη δημόσια παρέμβαση. Επομένως, είναι συμβατά με το Σύνταγμα ενδεχόμενα νομοθετικά καθεστάτα που περιορίζουν το θεμελιώδες δικαίωμα στην ιδιοκτησία, το οποίο ενώ στο συγκριτικό δίκαιο θεωρείται ιερό, δεν παύει να έχει διαδοχικά συνοδευτεί από σημαντικές εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, η δικαιοσύνη έχει κρίνει ότι το άρθρο 18 μπορεί να υποστηρίξει ακόμη και διαδικασία αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των επίμαχων πόρων χωρίς την υποχρέωση καταβολής πλήρους αποζημίωσης στον ιδιοκτήτη.

Το συνταγματικό αυτό πλαίσιο δεν καταργεί την ιδιωτική ιδιοκτησία στα ιαματικά ύδατα αλλά δυναμικά την υπάγει σε ένα λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένο καθεστώς, δικαιολογούμενο από λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι κυρίως η δημόσια υγεία, πράγμα που υπονοείται ήδη από την επιλογή του όρου «ιαματικά ύδατα». Κατά τον τρόπο αυτό, αυτή η επίλεκτη υδάτινη κατηγορία συγκροτείται ως πόροι συλλογικής σημασίας, στενά συνδεδεμένοι με τα έννομα αγαθά της δημόσιας υγείας και της οικονομικής ανάπτυξης. Ειδικότερα, προκρίνεται ένα δυναμικά παρεμβατικό, πολιτειοκρατικό μοντέλο για την εθνική οικονομία, μακριά από το μονισμό της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, πράγμα που επιβεβαιώνει την επιλογή του συντακτικού νομοθέτη, ήδη το 1911, για ένα πλουραλιστικό οικονομικό Σύνταγμα.

Εξάλλου, το συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο επιβεβαιώνει τον εξαιρετικό χαρακτήρα της ελληνικής προσέγγισης για τα ιαματικά ύδατα. Πράγματι, καμία άλλη συνταγματική τάξη δεν αναφέρεται ρητά στα ιαματικά ύδατα, με εξαίρεση το Ισπανικό Σύνταγμα του 1978 το οποίο αναθέτει αρμοδιότητες για τα μεταλλικά και θερμά ύδατα στις Αυτόνομες Κοινότητες. Ωστόσο, η αναφορά αυτή είναι μοναδική και περιορίζεται στο οργανικό μέρος του κειμένου. Με άλλα λόγια, δεν αναγνωρίζεται ρητά ένα δικαίωμα του καθενός σε αυτές τις κατηγορίες υδάτων, πράγμα που κατ' αρχάς θα ήταν αναμενόμενο να γίνει στο δογματικό μέρος.

Σε ευρύτερο επίπεδο, οι σύγχρονες συνταγματικές εξελίξεις επικεντρώνονται στο δικαίωμα στο νερό, ιδίως για πόση ή και οικιακή χρήση, όπως αποτυπώνεται σε διάφορα Συντάγματα της Λατινικής Αμερικής και της Ευρώπης. Τα ιαματικά ύδατα, παρά την πολύπτυχη σημασία τους ιδίως υπό το καινοτόμο πρίσμα του θεμελιώδους δικαιώματος στο περιβάλλον, παραμένουν περιθωριακά, σε συνταγματικό επίπεδο.

Είναι περαιτέρω αξιοσημείωτο ότι η ελληνική νομοθεσία έχει αναπτύξει ένα εκτεταμένο αλλά κατακερματισμένο πλαίσιο ρύθμισης των ιαματικών υδάτων και του θερμαλιστικού τουρισμού. Ο νόμος 3498/2006 παραμένει ο ακρογωνιαίος λίθος του καθεστώτος αυτού, αναγνωρίζοντας το θερμαλιστικό τουρισμό ως ειδική μορφή τουρισμού υγείας και αποδίδοντας σημαντικές αρμοδιότητες σε δημόσιους φορείς, συμπεριλαμβανομένου του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (Ε.Ο.Τ.) και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οι

οποίοι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε οικονομικό και επιχειρηματικό επίπεδο. Ήδη από το 1983 λειτουργεί ο Σύνδεσμος Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας, εξοπλισμένος με την Αναπτυξιακή Ελληνική Θερμαλιστική Εταιρεία.

Μεταγενέστερες του νόμου αυτού μεταρρυθμίσεις επιδίωξαν τον εκσυγχρονισμό των καθεστώτων εκμετάλλευσης και την ενίσχυση της διοικητικής αποτελεσματικότητας. Παρά τις προσπάθειες αυτές, το νομοθετικό πλαίσιο παραμένει σύνθετο και στιγματίζεται από κακή νομοτεχνική ποιότητα. Όχι απλώς το ελληνικό Κράτος δεν έχει επιδείξει τη δέουσα προσήλωση στο στόχο της αειφόρου ανάπτυξης στον τομέα των ιαματικών υδάτων αλλά έχει αφήσει ακωδικοποίητο το πολύ προβληματικό κανονιστικό σύνολο. Αυτό το γεγονός έχει πολύπλευρες αρνητικές επιπτώσεις σε πολλούς σημαντικούς τομείς, όπως είναι η οικονομική ανάπτυξη και η ακαδημαϊκή έρευνα.

Συναφώς τονίζεται ότι η παρούσα έρευνα προσέκρουσε στην έλλειψη διάθεσης παροχής σχετικών πληροφοριών από καθ' ύλην αρμόδιους φορείς. Είναι πράγματι ιδιαίτερα προβληματικό στον εικοστό πρώτο αιώνα, με συνταγματικά κατοχυρωμένες τις εγγυήσεις της διαφάνειας καθώς και του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος, θεσμικοί παράγοντες, όπως το Δημόσιο σε στενή έννοια και η Εταιρεία Ακινήτων του Δημοσίου, να αδιαφορούν σε υποβληθείσες αιτήσεις ενημέρωσης. Προκύπτει συνεπώς ότι διάφοροι δημόσιοι φορείς αποτελούν ζωντανό παράδειγμα προς αποφυγή, όσον αφορά την παροχή πληροφοριών, την αποσαφήνιση και την ερμηνεία του εφαρμοστέου δικαίου. Το ειδικό περιβαλλοντικό δικαίωμα του πολίτη στην πληροφόρηση και στη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων είναι πολύ μακριά από το να είναι κεκτημένο στην ελληνική διοικητική πρακτική. Με βάση και αυτό το άγνωστο εμπειρικό δεδομένο, ίσως δεν πρέπει να θεωρείται απορίας άξιο πώς το ενδεχόμενο δικαίωμα στο θερμαλισμό αποτελεί μία υπόθεση περιθωριακή και ανεπεξέργαστη. Η Δημοκρατία δεν είναι μόνον πολιτική, πρέπει να είναι και κοινωνική, υπέρ του ανθρώπου στον ελεύθερό του χρόνο και δη όσον αφορά την άμεση επαφή του με το περιβάλλον, υπό το πρίσμα και της σφαιρικής έννοιας και των επιμέρους «περιβαλλοντικών αγαθών» όπως είναι μεταξύ άλλων τα ιαματικά ύδατα και ο περιβάλλον χώρος του οικείου τοπίου.

4. Υπάρχει ένα δικαίωμα στο θερμαλισμό;

Το ζήτημα αν ένα φαινόμενο είναι διατυπωμένο σε ένα Σύνταγμα είναι εξαιρετικά λεπτό και οριακό και μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Για παράδειγμα, το απλό γεγονός ότι μία οντότητα αναφέρεται σε κάποια συνταγματική διάταξη δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι είναι και ιδιαίτερα σημαντική, πολύ περισσότερο όταν υιοθετείται ένα «φλύαρο» συνταγματικό ύφος, το οποίο δεν συνάδει καταρχάς με το ύφος της ανώτατης πηγής του δικαίου.

Παρότι κανένα Σύνταγμα δεν έχει ποτέ αναγνωρίσει ρητά το δικαίωμα του καθενός στο θερμαλισμό, εκτιμάται ότι το γεγονός αυτό δεν συνιστά επαρκή λόγο για να παραμένει το ζήτημα αυτό ανεπεξέργαστο. Αντιθέτως, κρίνεται σκόπιμη η ανάπτυξη της σχετικής προβληματικής σε όλα τα επίπεδα, τόσο στο πολιτικό όσο και στο ακαδημαϊκό πεδίο. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ενώ ο θερμαλισμός έχει εδώ και μεγάλο χρονικό διάστημα συνδέσει έντονα την εξέλιξή του με το αναδυόμενο κοινωνικό φαινόμενο του τουρισμού, η συζήτηση περί αναγνώρισης ενός ανθρώπινου δικαιώματος στα ιαματικά ύδατα δεν αναπτύχθηκε ούτε στο επίπεδο της θεωρίας του Τουριστικού Δικαίου. Ειδικότερα, μολονότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται συστηματική ενασχόληση πολλών νομικών επιστημόνων με τον κλάδο αυτό, η θεματική περιοχή του θερμαλισμού δεν κατόρθωσε να καταλάβει επαρκή θέση στις έρευνές τους. Αυτό ισχύει τουλάχιστον υπό την έννοια ότι ο ακαδημαϊκός διάλογος σχετικά με την ύπαρξη ή τη σκοπιμότητα καθιέρωσης ενός τέτοιου δικαιώματος δεν κατέστη

δυνατό να αναπτυχθεί, ιδίως όταν η ίδια η κεντρική εγγύηση του κλάδου, το υποτιθέμενο δικαίωμα του καθενός στον τουρισμό, παραμένει ιδιαίτερα αμφισβητούμενη, αν όχι πλήρως ανύπαρκτη. Πράγματι, η γενική τάση της θεωρίας είναι να μην αναγνωρίζεται κανένα δικαίωμα στον τουρισμό, εφόσον αυτό δεν είναι ρητά διατυπωμένο σε οποιαδήποτε πηγή του δικαίου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, ότι από την ίδια τη θεωρία του Τουριστικού Δικαίου εκπορεύεται η νέα αυτή προβληματική, η σχετική με το υποτιθέμενο δικαίωμα στον θερμαλισμό. Στο βαθμό που εγείρεται το ζήτημα της αναγνώρισης ή ακόμη και της ρητής νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στον τουρισμό, καθίσταται εύλογο το επόμενο βήμα, το οποίο συνίσταται στη διερεύνηση ενός συγκρίσιμου δικαιώματος, όπως είναι εκείνο στα ιαματικά ύδατα.

Στο πλαίσιο αυτό, το οποίο αντανακλά μια δυναμική ελευθερίας που χαρακτηρίζει το Τουριστικό Δίκαιο, εκτιμάται ότι είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι υφίσταται δυναμική αναγνώριση. Μία συστηματική ερμηνεία των κανόνων δικαίου, όπως είναι μεταξύ άλλων οι ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις, επιτρέπει την ταυτοποίηση ενός αναδυόμενου, άγραφου θεμελιώδους δικαιώματος πρόσβασης στα ιαματικά ύδατα και απόλαυσης αυτών.

Το πιθανολογούμενο αυτό, προσφάτως τεθέν σε τροχιά αναγνώρισης και όχι πλήρως κατοχυρωμένο, δικαίωμα απορρέει από τη σύγκλιση διαφόρων συνταγματικών εγγυήσεων οι οποίες αφορούν, μεταξύ άλλων, την υγεία, την αειφορία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Συναφώς τονίζεται ότι το υποτιθέμενο δικαίωμα στα ιαματικά ύδατα συνδέεται εγγενώς με το δικαίωμα στην ενέργεια. Και εδώ ανακύπτει ένα ακόμη σημαντικότερο και ευρύτερο ζήτημα: ακόμη και το γενικό έννομο αγαθό της ενέργειας παραμένει έως σήμερα σε οριακή θέση, τουλάχιστον υπό το πρίσμα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Δεν προκύπτει ρητή αναγνώριση του δικαιώματος του καθενός στην ενέργεια εν γένει, μολονότι η σημασία της είναι αναμφίβολη. Η ενέργεια έχει πράγματι κερδίσει έδαφος στο επίπεδο του Συντάγματος αλλά κυρίως προς την κατεύθυνση του στρατηγικού σχεδιασμού της κρατικής οικονομίας και όχι πρωτίστως ως δικαίωμα του ανθρώπου να απολαμβάνει ενέργεια, πολύ περισσότερο καθαρή ενέργεια.

Η λέξη «ενέργεια» αποτελεί μία από τις ωραιότερες λέξεις της ελληνικής γλώσσας ήδη από την αρχαία μορφή της και συγχρόνως ένα από τα λαμπρότερα φιλοσοφικά επιτεύγματα του Αριστοτέλη. Η ενέργεια αποτελεί στοιχείο της φύσεως και συνίσταται σε «δύναμη», «δυνατότητα» ή «ευχέρεια» παραγωγής συγκεκριμένου αποτελέσματος αντιληπτού στο περιβάλλον. Εκείνο που δεν έχει επαρκώς αναδειχθεί στη θεωρία είναι ότι και το ίδιο το «δικαίωμα» αποτελεί μία νομικά προβλεπόμενη δύναμη ή δυνατότητα παραγωγής ενός «έργου», τόσο υπό την έννοια των φυσικών επιστημών όσο και ευρύτερα, όπως, για παράδειγμα, ενός προϊόντος της διάνοιας, όπως είναι μεταξύ άλλων ένα καλλιτεχνικό έργο.

Συνεπώς, η «ενέργεια» δεν νοείται απλώς ως μία πράξη, όπως λ.χ. μία υπηρεσιακή ενέργεια οργάνου της Δημόσιας Διοίκησης κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του, αλλά και ως πόρος από τον οποίο μπορεί να παραχθεί αιτιωδώς αποτέλεσμα αντιληπτό στο περιβάλλον. Αποτελεί επομένως φυσικό εφόδιο για την επίτευξη αποτελέσματος, γεγονός που θέτει και το ζήτημα της νομικής προϋπόθεσης για την επίτευξη αυτή. Αυτό σημαίνει ότι προκειμένου να μετουσιωθεί η ενέργεια σε έργο, απαιτείται σχετική νομιμοποίηση, η οποία λαμβάνει τη μορφή δικαϊκής εγγύησης, όπως είναι ένα ανθρώπινο δικαίωμα. Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, προκύπτει ότι η ίδια η ενέργεια εμπεριέχει την έννοια του δικαιώματος προς παραγωγή του επιδιωκόμενου έργου.

Με άλλα λόγια, η προσέγγιση αυτή του κεντρικής σημασίας και πολυδιάστατου όρου «ενέργεια» θυμίζει, στο πεδίο του Ναυτικού Δικαίου, την έννοια της «αξιοπλοΐας» του πλοίου. Ένα πλοίο δεν αρκεί να είναι τεχνικά κατάλληλο για πλεύση και για μεταφορά

επιβατών ή φορτίου, πράγμα που αντιστοιχεί στη φυσική έννοια της ενέργειας, αλλά πρέπει να είναι και νομικά κατάλληλο, στοιχείο συναφές με την έννοια του δικαιώματος.

Ο θερμαλισμός εμφανίζει επίσης εννοιολογική εγγύτητα προς ένα αυτοτελές θεμελιώδες δικαίωμα, όπως είναι το δικαίωμα στο νερό, διατηρώντας ωστόσο την αυτονομία του. Σε αντίθεση με το πόσιμο νερό, τα ιαματικά ύδατα εξυπηρετούν πρωτίστως θεραπευτικούς, ψυχαγωγικούς και πολιτιστικούς σκοπούς, πλην όμως η ανθρωποκεντρική λειτουργία τους δικαιολογεί αντίστοιχη συνταγματική προσοχή.

Εξάλλου, η αριστοτελική θεώρηση του δικαίου, προσφέρει ένα γόνιμο θεωρητικό υπόβαθρο για την κατανόηση του θερμαλισμού όχι απλώς ως οικονομικής δραστηριότητας αλλά και ως θεσμού με κανονιστικό και κοινωνικό προσανατολισμό. Επισημαίνεται ότι το δίκαιο, κατά τον Αριστοτέλη, δεν εξαντλείται στη γραμματική εφαρμογή γενικών κανόνων, αλλά προϋποθέτει ερμηνεία με γνώμονα το σκοπό που υπηρετεί, ο οποίος συνδέεται άμεσα με την πραγμάτωση της δικαιοσύνης (Παυλόπουλος, 2025). Η προσέγγιση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για το πεδίο του θερμαλισμού, καθώς τα ιαματικά ύδατα δεν αποτελούν μόνον αντικείμενο ιδιωτικής οικονομικής εκμετάλλευσης, στο μέτρο που η έννομη τάξη το επιτρέπει, αλλά και φυσικό και θεραπευτικό έννομο αγαθό, του οποίου η ρύθμιση οφείλει να υπηρετεί τον υπέρτερο σκοπό της προαγωγής της υγείας και της κοινωνικής ευημερίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η τελεολογική ερμηνεία των σχετικών κανόνων μπορεί να ενισχύσει την άποψη ότι η πρόσβαση στο θερμαλισμό συνδέεται με αξίες δημοσίου συμφέροντος και δεν μπορεί αυτός να υπόκειται αμιγώς σε εμπορικά κριτήρια.

Συναφώς τονίζεται ότι ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά και η έννοια της επιείκειας, την οποία ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ως διορθωτικό μηχανισμό του γενικού κανόνα, όταν η αυστηρή εφαρμογή του οδηγεί σε άδικο αποτέλεσμα (Παυλόπουλος, 2025). Η επιείκεια δεν αναιρεί το νόμο αλλά τον ολοκληρώνει, επιτρέποντας την προσαρμογή του στις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης περίπτωσης. Στο πλαίσιο του θερμαλισμού, η αρχή αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως θεωρητική βάση για την κοινωνικά ευαίσθητη ρύθμιση της πρόσβασης σε ιαματικές πηγές, ιδίως όταν πρόκειται για ευάλωτες ομάδες ή για τοπικές κοινωνίες που εξαρτώνται από αυτές. Έτσι, η αριστοτελική σκέψη προσφέρει ένα φιλοσοφικό θεμέλιο στην ιδέα ότι ο θερμαλισμός δεν είναι απλώς τομέας οικονομικής δραστηριότητας αλλά πεδίο στο οποίο το δίκαιο καλείται να υπηρετήσει τον ουσιαστικό του σκοπό: την επίτευξη δικαίου αποτελέσματος σύμφωνα με το λόγο και τον προορισμό του κοινωνικού αγαθού που ρυθμίζει. Θα μπορούσε να προστεθεί ότι αυτή η αντιφορμαλιστική και σύμφωνη με τη συνταγματική αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου προσέγγιση για τα ιαματικά ύδατα συνάδει με τη μοντέρνα αντίληψη του φαινομένου του νερού ως δημοσίου αγαθού.

5. Επίλογος

Από την παρούσα μελέτη συνάγεται το συμπέρασμα ότι η Ελλάδα κατέχει μοναδική θέση στο συνταγματικό δίκαιο σε διεθνή κλίμακα, χάρη κυρίως στην αδιάλειπτη ρητή συνταγματική αναγνώριση των ιαματικών υδάτων, από το 1911 και μετά, αλλά και στην αναβίωση του αρχαιοελληνικής προελεύσεως όρου «αειφορία» προκειμένου για το περιβάλλον.

Εξάλλου, από τη μια πλευρά δεν είναι διατυπωμένο το δικαίωμα στο θερμαλισμό ενώ, από την άλλη, τα ιαματικά ύδατα συνδέονται με το δικαίωμα στο νερό, το οποίο έχει καθιερωθεί, αλλά σε πολύ μικρό αριθμό Συνταγμάτων, στο συγκριτικό δίκαιο (Maniatis, 2025). Μάλιστα, έχει πρόσφατα εκφραστεί η άποψη ότι η εγγύηση του θερμαλισμού έχει αναδυθεί ως ένα νέο δικαίωμα στο πλαίσιο του γενικού δικαιώματος στο νερό (Maniatis, 2023). Συναφώς εκτιμάται ότι η ελληνική συνταγματική παράδοση παρέχει αξιόλογες βάσεις για την περαιτέρω αναγνώρισή του, και δη ως αυτοτελούς δικαιώματος. Άλλωστε, δεν είναι

ασύνηθες το φαινόμενο νέα δικαιώματα να προκύπτουν με τη μορφή σιωπηρών ή υπόρρητων εγγυήσεων.

Από ακαδημαϊκή άποψη, η εξέλιξη από μια θεσμική συνταγματική εγγύηση των ιαματικών υδάτων σε ένα ρητά αναγνωρισμένο δικαίωμα του καθενός στο θερμαλισμό εμφανίζεται λογικά συνεκτική και επίκαιρη. Η Ελλάδα, λόγω της συνταγματικής της κληρονομιάς και της ιστορικής της σχέσης με το θερμαλισμό και το θερμαλιστικό τουρισμό βρίσκεται σε ιδιαίτερα προνομιακή θέση ώστε να ηγηθεί μιας τέτοιας εξέλιξης, χωρίς να υποτιμάται η συμβολή άλλων εθνικών συνταγματικών παραδόσεων. Η συνταγματοποίηση του δικαιώματος στο θερμαλισμό θα ενίσχυε τη νομική ασφάλεια, θα προήγαγε τη βιωσιμότητα και θα επιβεβαίωνε τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό του σύγχρονου συνταγματισμού.

Εξάλλου, η παρούσα έρευνα κατέληξε και σε ένα άλλο πρωτότυπο εύρημα, την κομβική χρησιμότητα και σπουδαιότητα του όρου και της νομικής εγγύησης «ενέργεια», για την αναγνώριση ενός δικαιώματος στο θερμαλισμό, ο οποίος αποτελεί έκφανση της γεωθερμικής έκφανσης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, αλλά και για τη θεωρία και την πρακτική των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν γένει, επομένως επέκεινα του ζητήματος αν υφίσταται ένα δικαίωμα στα ιαματικά ύδατα. Το να διερωτάται κανείς για την ύπαρξη ενός δικαιώματος στο θερμαλισμό, σε τελευταία ανάλυση σημαίνει ότι προσεγγίζει ένα νόμισμα με δύο όψεις και με μία ενιαία, ενσωματωμένη αξία, την «ενέργεια», ως εξής:

- πρώτον ως δυνατότητα («δίκαιον» ή δικαίωμα) και, δεύτερον,
- ως γεωθερμία.

Η θεώρηση αυτή ενισχύει και την εννοιολογική σύλληψη της παρούσας μελέτης, η οποία συνίσταται στο συνταγματικό δίπολο των πρωτότυπων και συγγενών όρων «ιαματικά ύδατα» και «αιφορία». Ειδικότερα, όντας ανανεώσιμη πηγή ενέργειας, η γεωθερμία, παράδειγμα της οποίας αποτελεί αυτή η κατηγορία υδατικών πόρων, δεν είναι απλώς ενέργεια αλλά και έκφανση της αιφορίας του περιβάλλοντος.

Ο αριστοτελικός όρος «ενέργεια» συνιστάται να συνδεθεί, σε γενική και πάγια βάση, με τον τεχνικό όρο «δικαίωμα» σε διεθνή κλίμακα ενώ είναι αξιοπαρατήρητο ότι ένα άλλο επίτευγμα του Αριστοτέλους είναι ο μεγαλοφυής όρος (Durant, 2006) «εντελέχεια». Υφίσταται η πρόκληση η μοναδική αυτή ελληνική λέξη (Παραρά, 2025), η οποία χρησιμοποιείται ως διεθνής φιλοσοφική έκφραση, να αρχίσει να λειτουργεί ως *terminus technicus* της νομικής επιστήμης, όσον αφορά τη σχέση μεταξύ διαφόρων εννόμων αγαθών. Ενδεικνύεται το θετικό δίκαιο να μετέρχεται συστηματικά αυτό το προτεινόμενο εργαλείο, πράγμα που σημαίνει ότι η «εντελέχεια» αξίζει να διεισδύσει στο Σύνταγμα, όπως συμβαίνει ήδη με την «ενέργεια».

Η προβληματική η σχετική με το θερμαλισμό εντάσσεται οργανικά και στο σύγχρονο διεθνές πλαίσιο των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών, ιδίως ως προς την καλή υγεία και ευημερία (SDG 3) και το καθαρό νερό (SDG 6), αναδεικνύοντας τα ιαματικά ύδατα όχι μόνον ως πολιτιστική και φυσική κληρονομιά αλλά και ως εργαλείο ισόρροπης, κοινωνικά προσανατολισμένης και περιβαλλοντικά υπεύθυνης ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία - Αναφορές

- Durant, W. (2006), ‘‘The Story of Philosophy. The lives and opinions of the world’s greatest philosophers from Plato to John Dewey’’, Pocket Books.
- Κουτούπα-Ρεγκάκου Ευ. (2008), «Δίκαιο του Περιβάλλοντος», Εκδόσεις Σάκκουλα.

- Μανιάτης, Α. (2022), «Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) και ενεργειακή απόδοση δημοσίων κτιρίων», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα ΕΕ.
- Maniatis, A. (2023), “Aspectos del turismo termal”, Revista General de Derecho del Turismo, 7, págs. 99-130.
- Maniatis, A. (2025), “Aspectos jurídicos clave de los modelos termales francés y griego”, REDAS, 10, págs. 1-19.
- Maniatis, A., Roboka, M. (2022), “La justice climatique”, Digesta Online.
- Μανιάτης, Α. (2022), «Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) και ενεργειακή απόδοση δημοσίων κτιρίων», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα ΕΕ.
- Μάρκου, Μ. (2025), «Διαδρομές νερού και λουτρικού θερμαλισμού στον ελληνικό χώρο – Τα λουτρά της Αιδηψού», Βιώσιμη ανάπτυξη, πολιτισμός, παραδόσεις, 5, σσ. 70-85.
- Παυλόπουλος, Π. (2025), «Κριτικές σκέψεις για την επικαιρότητα των θέσεων του Αριστοτέλους περί του Δικαίου και της Δικαιοσύνης στην Εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης», ΔτΑ 105, σσ. 585-631.
- Παραρά, Π. (2025), “Πρωτοπορία μέσα από Αιώνες. Η Ελληνική Γλώσσα Σήμερα”, ΔτΑ, 105, σσ. 753-771.